

RECENZJE

Małgorzata Ewa Kowalczyk,
Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia,
Wydawnictwo LTW, Łomianki 2019, ss. 496, ilustracje

Zagadnienie osiemnastowiecznej kobiecej mobilności niewątpliwie nadal zasługuje na uwagę badaczy, choć wspomniana tematyka cieszy się w ostatnich latach rosnącym zainteresowaniem. W nurt tych badań doskonale wpisuje się monografia autorstwa Małgorzaty Ewy Kowalczyk, poświęcona kobiecym podróżom w epoce oświecenia.

Autorka już we wstępie podkreśliła, że jej badania objęły wyłącznie aktywność kobiet z rodzin magnackich i szlacheckich [s. 13], co podyktowane było możliwościami analizy zachowanych materiałów źródłowych. To założenie wydaje się zasadne, biorąc pod uwagę zwiększoną aktywność kobiet w drugiej połowie XVIII wieku, a także ilość zachowanych materiałów źródłowych. Podstawową metodą przyjętą w pracy stała się metoda biograficzna, z elementami metody porównawczej. Celem przeprowadzonych badań – jak podkreśliła sama Autorka – miało być nakreślenie możliwie szerokiego tła historycznego dotyczącego kobiecych podróży, ze szczególnym uwzględnieniem elementów traktowanych przez Badaczkę jako typowe i powtarzalne. Uzupełnieniem tych ustaleń stały się doświadczenia indywidualne, co pozwoliło na rozszerzenie konstruowanych wniosków o jednostkowe doświadczenia.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres od ostatnich lat panowania Augusta III, poprzez specyfikę kobiecej aktywności w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego, aż po podróże odbywane na początku XIX wieku (do lat trzydziestych). Autorka przyjęła wskazane ramy chronologiczne z uwagi na zachodzące wówczas przemiany kulturowe. Badaczka postawiła sobie za cel rozszerzenie ustaleń dotyczącej grupy pań podróżujących, wykraczając poza przykłady dotychczas już dobrze znane (działalność Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej, Teofili Konstancji z Radziwiłłów Morawskiej, Reginy Salomei z Rusieckich Pilsztynowej, Wirydianny z Radolińskich Fiszerowej czy Anny z Rzewuskich Platerowej). Na uwagę zasługuje podstawa źródłowa recenzowanej monografii. Autorka podjęła bowiem trud analizy znacznie szerszej gamy źródeł, niż tylko egodokumenty. Poza korespondencją, diariuszami i pamiętnikami, wykorzystała więc także dokumenty ekonomiczne (rachunki, kwity,

inwentarze). Ciekawą koncepcją okazało się również sięgnięcie do informacji pochodzących z gazet rękopiśmiennych, jako doskonałego źródła świadczącego o przejawianym przez szlachtę zainteresowaniu kobiecymi podróżami. Kwerendę źródłową uzupełniły materiały ikonograficzne, znacznie rzadziej wykorzystywane przez historyków. W przypadku realizowanej tematyki pozwoliły one wzbogacić ustalenia płynące z analizy źródeł rękopiśmiennych o informacje dotyczące odwiedzanych miejsc i przebieg zagranicznej podróży.

W poszukiwaniu materiałów źródłowych Autorka dotarła do wielu archiwów polskich i zagranicznych. Szczególnie w przypadku tej drugiej grupy zaskakuje jednak dobór placówek, w których kwerenda została przeprowadzona. Z archiwów białoruskich wykorzystano bowiem wyłącznie archiwum w Grodnie, zrezygnowano zaś z kwerendy w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku. A przecież tam przechowywanych jest wiele materiałów dotyczących przedstawicieli polskiej szlachty i magnaterii (jak choćby pokaźne zbiory dotyczące Radziwiłłów). W trakcie badań nie uwzględniono też choćby pogładowej kwerendy w Saskim Głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie (Sächsisches Hauptstaatsarchiv), gdzie przechowywane są duże zbiory korespondencji magnackiej, najczęściej prowadzonej właśnie z przedstawicielami domów obcych.

Opracowane zagadnienie ujęte zostało w czterech rozdziałach pracy. Autorka zdecydowała się przyjrzeć zjawisku kobiecej mobilności z punktu widzenia motywacji owych podróży, specyfiki ich organizacji, kwestii wymiany doświadczeń obyczajowych i kulturowych, aż po długofalowe konsekwencje wzrostu kobiecej mobilności w epoce oświecenia.

Celem pierwszego z przygotowanych rozdziałów miało być nakreślenie ogólnych ram kulturowych i obyczajowych pozwalających zrozumieć motywy podejmowania dalekich podróży przez kobiety. Autorka położyła szczególny nacisk na wyeksponowanie takich elementów jak kwestie edukacji i wychowania, potrzeba docierania do nowych miejsc ze względów poznawczych, kwestia podróży „ku poratowaniu zdrowia”, a także problematyka prowadzenia przez kobiety własnych interesów majątkowych.

W intencji Autorki druga część pracy miała jak najszerzej przybliżyć zagadnienie życia „w podróży”. Badaczka postawiła sobie za cel scharakteryzowanie możliwie wielu czynników przekładających się na ewidentne trudności w kobiecym podróżowaniu. Podkreśliła przy tym kwestie problemów z transportem, poszukiwaniem możliwości zakwaterowania i aprowizacją. Krótko omówiła też liczne niebezpieczeństwa, z jakimi należało się liczyć podejmując zagraniczną podróż. W kontekście podjętych rozważań niezwykle pożyteczne okazało się wyszczególnienie podstawowych środków transportu wykorzystywanego przez kobiety, podobnie jak przedstawienie klarownej terminologii w tym zakresie. Szczególnie interesujący fragment stanowią rozważania dotyczące podróży odbywanej przez kobiety ciężarne oraz te, które zabierały ze sobą małe dzieci. Dotychczas te problemy były bardzo słabo rozpoznane, a ustalenia Autorki niewątpliwie rozszerzają naszą wiedzę na temat tych aspektów kobiecej codzienności.

W części poświęconej organizacji zagranicznego pobytu Autorka skupiła się na przedstawieniu subiektywnych odczuć i doświadczeń płynących z zagranicznych podróży. Zachowane relacje i refleksje przekazywane na kartach listów stanowią doskonałe źródło do badań nad kobiecą mentalnością. Badaczka umiejętnie wykorzystywała zachowane przekazy, by stworzyć swoisty portret kulturowy odwiedzanych miejsc i napotykanym ludzi. Zetknięcie z nowym dla wielu pań środowiskiem, znanym zazwyczaj wyłącznie z przekazów i literatury, okazywało się często szczególnym doświadczeniem. Wyjątkowo atrakcyjny czynnik stanowiła możliwość uczestniczenia w życiu towarzyskim europejskich elit. Nie dziwi zatem, że polskie panie chętnie nawiązywały kontakty z cudzoziemcami i z nieukrywanym zainteresowaniem śledziły życie na europejskich dworach królewskich. Pewne zwyczaje i wzorce, pamiętane w Rzeczypospolitej jeszcze z czasów pobytów w Warszawie dworów kolejnych Wettynów, w trakcie zagranicznej podróży nabierały nowego wyrazu.

Dla wydzwiku recenzowanej publikacji szczególne znaczenie mają ustalenia stanowiące treść ostatniego rozdziału. Autorka zadała sobie bowiem trud nakreślenia różnorodnych konsekwencji zagranicznych podróży polskich pań w epoce oświecenia. Nowe kontakty i doświadczenia nie były bowiem jedynymi benefitami, jakie pozostawały po tego rodzaju aktywności. Autorka prześledziła ten, jak to określiła – „kulturowy wymiar kobiecych podróży”, w znacznie szerszym kontekście. Dzięki temu zdołała wykazać, jak duży wpływ odegrała owa kobieca mobilność na inne rodzaje aktywności osiemnastowiecznych pań. Zebrane doświadczenia przekładały się bowiem nie tylko na kwestie kobiecego piśmiennictwa, widocznego w coraz większej liczbie diariuszy i pamiętników stanowiących szczegółową relacją z odbytej podróży. Zmiany obyczajowe, będące konsekwencją zagranicznych wyjazdów okazywały się bowiem znacznie szersze. Ujawniały się chociażby w rozwoju pasji kolekcjonerskich, przebudowach rezydencji szlacheckich i rozwoju założeń ogrodowych, a wreszcie także w sferze życia codziennego – przemianach w zakresie mody, wizerunku, obyczajów.

Pomimo wielu istotnych elementów zawartych w recenzowanej publikacji, wątpliwości budzi kilka kwestii pominiętych przez Autorkę. Badaczka przytoczyła wiele przykładów aktywności pań, które odbyły zagraniczną edukację, rzadko jednak zarysowując szerszy kontekst tych działań oraz okoliczności, jakie pozwoliły wybranym szlachciankom na zagraniczny wyjazd. Przywołując postacie dziewcząt, które zostały wysłane na edukację do Francji, autorka podała między innymi przykład Anny Teresy i Marianny z Ossolińskich, córek Józefa Kantego Ossolińskiego i Teresy ze Stadnickich [s. 34]. Odwołując się do zagadnienia ich edukacji wskazała jedynie, że panny powróciły do kraju w 1758 roku. Tymczasem zrozumienie omawianej tematyki może umożliwić dopiero przeanalizowanie wskazanej aktywności w szerszym kontekście. Odbycie zagranicznej edukacji w przypadku obu pań nie byłoby bowiem możliwe, gdyby nie wydatna pomoc ich dziadka, Franciszka Maksymiliana Ossolińskiego (zm. 1756), sekretarza Augusta II i przeciwnika Augusta III, który od 1736 roku przebywał w otoczeniu Stanisława Leszczyńskiego

w Lunéville¹. W pracy nie wyjaśniono też, dlaczego córki Stanisława Szczęsnego i Józefiny Amalii z Mniszchów zostały wysłane na edukację akurat do Petersburga, a przecież w tym wypadku wystarczyło przywołać choć podstawowe informacje o aktywności politycznej i towarzyskiej ich ojca. W tych i w innych przypadkach Autorka nie nakreśliła jednak szerokiego tła dla podawanych przykładów, co miejscami uniemożliwia wysuwanie właściwych wniosków z analizowanego materiału źródłowego.

Pomimo zarysowanych we wstępie ram chronologicznych, sięgających lat czterdziestych XVIII wieku, Autorka niezwykle rzadko odwołuje się do specyfiki ostatnich lat panowania Augusta III. W pracy zasygnalizowana została wprawdzie popularność Drezna, jako znaczącego ośrodka kulturalnego, jednakże Badaczka zaznaczyła, że trudno określić wrażenia polskich szlachcianek płynące z takich podróży, ponieważ „[...] nie pozostawiły one dzienników czy pamiętników [...]”, a informacje zawarte w listach są zbyt lakoniczne [s. 58]. Trudno zgodzić się z tą refleksją, mając na uwadze bogactwo spuścizny rękopiśmiennej polskich pań bywających za granicą w czasach saskich. Obszerne, nieraz niezwykle szczegółowe doniesienia dotyczące samego Drezna i tamtejszej codzienności regularnie przysyłała chociażby Joanna Przebendowska, córka Marii Teresy z Tarłów primo voto Przebendowskiej, secundo voto Potulickiej, tetrio voto Stoecken i jej pierwszego męża, kasztelana elbląskiego Jakuba Przebendowskiego². Jej korespondencja z marszałkową wielką koronną Konstancją z Tarłów Mniszchową (zm. 1739) stanowi doskonale źródło do poznania specyfiki kobiecej zagranicznej rezydencji. O wiele lepiej Badaczka porusza się w zagadnieniach dotyczących drugiej połowy XVIII wieku, wykazując liczne przykłady aktywności kobiet oraz specyfiki podejmowanych przez nie podróży i okresów zagranicznych rezydencji.

Analizując zagadnienie emigracji polskich pań od lat czterdziestych XVIII wieku, Badaczka skupiła się przede wszystkim na wykazaniu osób przebywających we Francji w otoczeniu Stanisława Leszczyńskiego. Tymczasem we wskazanym okresie na emigrację zdecydowało się znacznie więcej pań z polskich rodzin szlacheckich, zupełnie pominiętych w recenzowanej publikacji. Szkoda, że w monografii mającej być możliwie całościowym ujęciem zagadnienia mobilności kobiet z rodzin magnackich i szlacheckich, pominiętych zostało kilka interesujących postaci. Autorka nie wspomniała między innymi o aktywności Barbary Magdaleny z Szembeków (zm. 1762), córki stolnika koronnego Franciszka Szembeka i Magdaleny z Tarłów (zm. 1728), zamężnej kolejno z Sewerynem Józefem Rzewuskim (zm. 1754), późniejszym wojewodą wołyńskim i kasztelanem krakowskim Janem Klemensem Branickim (zm. 1771)³. Oba małżeństwa Szembekowej zakończyły się rozwodami. W 1736 roku Barbara Magdalena poślubiła jednak francuskiego marszałka Ulricha Woldemara

¹ K. Kantecki, 1880; M. Durbas, 2010, s. 243–256; S. Gaber, 1997, s. 193–197.

² Listy Joanny Przebendowskiej przechowywane są w Archiwum Głównym Akt Dawnych, w Zbiorze Aleksandra Czołowskiego.

³ B. Popiołek, 2013, s. 434–453.

Loevendala (zm. 1755), wraz z którym przeniosła się do Francji⁴. We wskazanym okresie (przynajmniej czasowo) Rzeczpospolitą opuściło jednak znacznie więcej pań, również niewzmiankowanych w recenzowanej monografii. Wspomnieć tu wystarczy choćby o Ludwice Amalii Lubomirskiej, żonie Fryderyka Augusta (zm. 1764), hrabiego Rutowskiego, czy Fryderyce Konstancji z Lubomirskich, wydanej za posła francuskiego Rolanda hr. des Alleurs de Guer, z którym początkowo zamieszkała w Dreźnie, następnie zaś przeniosła się do Konstantynopola.

Konstrukcja pracy, zakładająca problemowe ujęcie omawianych zagadnień, przyniosła niestety niepożądany skutek w postaci licznych powtórzeń określonych treści. Już w pierwszej części pracy Autorka szczegółowo opisała przypadek małżeństwa i podróży poślubnej Greczynki Zofii Galvani i majora Józefa Witta (zm. 1815). Badaczka szczegółowo przybliżyła wówczas postać pięknej cudzoziemki, która jako młoda dziewczyna została poślubiona dużo starszemu od niej generałowi [s. 48–49]. W dalszej części pracy Badaczka wraca jednak do opisywanych już wydarzeń kilkakrotnie, za każdym razem przypominając atuty „jednej z najpiękniejszych kobiet Europy”. Ten sam problem (szczególnie w pierwszej części książki) pojawia się w przypadku kilku innych, bardzo często przywoływanych postaci, jak Izabela z Flemmingów Czartoryska, Rozalia z Chodkiewiczów Lubomirska, Teofila Konstancja z Radziwiłłów Morawska czy Wirydianna Fiszerowa. Operowanie licznymi egzemplifikacjami dotyczącymi omawianych w książce problemów utrudnia też uzyskanie całościowego obrazu omawianego zjawiska, jak choćby tendencji do podejmowania określonych aktywności w obrębie jednego kręgu rodzinnego. Wybrany sposób narracji powoduje też liczne zaburzenia chronologiczne. Opisując specyfikę końca osiemnastego wieku, Autorka szybko przeskakuje do czasów saskich i ponownie do końca XVIII, bądź początku XIX wieku, co utrudnia właściwy odbiór treści.

Na pozytywną ocenę zasługuje natomiast fakt, że publikacja została zakończona podsumowaniem opublikowanym aż w czterech językach (polskim, angielskim, francuskim i rosyjskim), co wykracza ponad standardy wielu monografii historycznych. Autorka zadbała także o dołączenie do publikacji indeksów – zarówno geograficznego, jak i osobowego. Pomimo wskazanych niedociągnięć należy podkreślić, że recenzowana monografia stanowi wartościowy głos w badaniach nad historią życia codziennego, ze szczególnym uwzględnieniem historii kobiet. W pewnym stopniu wypełnia również w lukę badawczą, w zakresie specyfiki relacji polskiej magnaterii i szlachty z cudzoziemcami.

Anna Penkała-Jastrzębska*

* Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki; e-mail:anna.penkała-jastrzebska@up.krakow.pl; ORCID iD: 0000-0001-6386-8139

⁴ F. Menges, 1987, s. 89.

Bibliografia

- Durbas M., 2010, *Emigracja polska we Francji związana z dworem króla Stanisława Leszczyńskiego w Lunéville*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Zeszyty Historyczne”, 10, s. 243–256.
- Gaber S., 1997, *François-Maximilien de Tenczyn-Ossoliński grand-maitre de la maison de Stanislas (1678–1756)*, „Le Pays Lorrain”, 4, s. 193–197.
- Kantecki K., 1880, *Franciszek Maksymilian Ossoliński, podskarbi wielki koronny*, Warszawa.
- Menges F., 1987, *Löwendahl, Woldemar Graf von* [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 15, Berlin, s. 89–90.
- Popiołek B., 2013, *Magdalena z Tarłów Lubomirska (zm. 1728), wojewodzina krakowska. Próba biografii*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, 18, s. 434–453.